

מבוא

ספר זה הוא ניסיון פילוסופי לחשוב מחדש ומנקודת מבט פנומנולוגית-קיומית על היסודות התאורטיים של הפסיכואנליזה הפרוידיאנית. הדיון יתמקד בזמן – משמעותו בתאוריה הפסיכואנליטית ותפקידו במפגש הקליני. חשיפת משמעותו של הזמן בתאוריה הפרוידיאנית תיעשה לאור תפיסת ה"זמניות" (Zeitlichkeit) של מרטין היידגר (1889–1976).

כאשר אנו מתבוננים בשיטת הטיפול הפרוידיאנית, נדמה לכאורה כי לזמן יש מעמד מרכזי בדינמיקה של המפגש הקליני וביסודות התאורטיים שלו. הטיפול הפסיכודינמי מתמקד בכמה היבטים של הזמן: זיהוי אירועי העבר שעיצבו את ההיסטוריה הפרטית של המטופל, התבוננות בהתרחשות ה"העברה" כמקום שבו ההווה נקרא או נתפס כ"מסך" שמוקרנות עליו חוויות העבר של המטופל ואיתור פנטזיות ומשאלות בלתי מודעות המעצבות את ההתנהגות של המטופל בהווה ובעתיד. על אף זאת, כאשר אנו מתבוננים בקורפוס הפרוידיאני, אנו מגלים להפתעתנו כי פרויד (1856–1939) מעולם לא יצר דיון מקיף ושיטתי במושג הזמן. טענתי היא שחסך זה אינו מקרי. עם זאת, לא יהיה נכון לומר שהתאוריה הפרוידיאנית חסרה תפיסת זמן, אלא שתפיסת הזמן שהיא מבוססת עליה מובלעת בכתיבה של פרויד. תפיסה זו, שאפשר לכנותה מדעית או אובייקטיבית, ממקמת את החלוף וההשתנות על ציר זמן לינארי. במילים אחרות, הטיפול הפסיכואנליטי אמנם מתרחש במישורים זמניים, אך הפנייה למישורים אלו, הן במפגש הקליני והן בתאוריה, מניחה ציר זמן לינארי שאינו מאפשר לאירוע הזמניות להיות נוכח בבחינת תופעה בפני עצמה. הפנייה למישורים הזמניים מופיעה בתוך מטריצה בעלת אופי של הקשרים סיבתיים המגלה כל רגע נתון (X) על ציר, הכולל אירוע שלפני X ואירוע שאחרי X. ההנחה המטפיזית, שהזמן הוא תופעה לינארית וההתבוננות בו היא כברצף מדיד של נקודות, מסתירה למעשה מרחב זמני בסיסי יותר שבו העבר, ההווה והעתיד שלובים יחד כמארג אחד. תמונה מורכבת כזו של זמן מציע לנו הפילוסוף מרטין היידגר.

בשונה מפרויד, היידגר אינו רואה בזמן הלינארי תוצר של מערכת התרחשות

סיבתית, אלא נגזרת של זמן קיומי. את תפיסת הזמן הזאת היידגר מכנה "זמניות", וייחודה בכך שמרחב ההופעה של הדברים בעולם מובן לאור מארג זמני שבו עבר, הווה ועתיד אינם מופרדים. לפי תפיסה זו יש להבין את האדם לא לאור קטגוריות מדעיות המניחות תפיסת זמן לינארית, אלא על פי אונטולוגיה המבוססת על מארג זמני זה שמאפיין את הקיום האנושי. הקירת האדם לאור אופק המשמעות הזמני תחשוף את הרובדיות המובנית בקיום האנושי כמודוסים של היות-בתוך-העולם. אם כך, בניגוד לאפיסטמולוגיה של פרויד, המקדמת תמונת עולם שבה הזמן הוא תוצר של תהליכים מנטליים השייכים למרחב התודעה, המחשבה ההיידגריאנית, שאשתמש בה כנקודת מוצא לביקורת המחשבה הפרוידיאנית, מקדמת תמונת עולם שבה המרחב התודעתי הוא תוצר של מבני זמן. בחלקו האחרון של הספר אשתמש בתפיסת הזמניות של היידגר כמצע לביסוס יסודות תאורטיים אלטרנטיביים לפסיכואנליזה.

לחשיפת הבעייתיות הגלומה בהנחות התאורטיות של הפסיכואנליזה מהפרספקטיבה של הזמניות יש השפעה מכרעת על הבניית הסיטואציה הקלינית; המוטיבציה לכתיבת ספר זה נעוצה, בין היתר, באופן שבו אני קורא ומבין את פרשת הדרכים שנקלעו אליה התאוריות הפסיכואנליטיות העכשוויות.

הפסיכואנליזה על פרשת דרכים

צעדיה הראשונים של המתודה הפסיכואנליטית על במת ההיסטוריה נעשו על קרקע המתודה המדעית. כינון השיטה הפסיכואנליטית על ערכי האמת של המדע התווה את קווי המתאר התאורטיים והקליניים של גוף הידע הפסיכואנליטי. כך לדוגמה נשענה המתודה הפסיכואנליטית הקלסית על תמונת עולם אמפירית שבה מצוירת הנפש כמנגנון מכני שממונה על ויסות היצרים, אם באופן מודע ואם לאו.

אורו הבוהק של המדע, שנפל על גוף הידע הפסיכואנליטי, הטיל בחלל הקליני צל שהגביל את האפשרויות של הדינמיקה הקלינית. תפיסת האדם שעמדה בבסיס המחשבה המדעית עיצבה את גבולות ההופעה הן של המטופל והן של המטפל. שאיפת הפסיכואנליזה הקלסית לשמור את הדינמיקה הטיפולית בתוך מסגרת המשמעות של ערכי המדע, ייעדה את המטפל לשמש מראה חד-צדדית בעלת שני תפקידים מרכזיים: שיקוף עולמו של המטופל מצד אחד והסתרת עולמו של המטפל מצד אחר. הדינמיקה הטיפולית הייתה תלויה כל כולה ביכולתו של המטפל לשמור על גבולות בין-אישיים ברורים, שיאפשרו לו לשמר את החד-צדדיות של המראה המשקפת וישמרו עליו מפני האפשרות להיענות לצרכים האינפנטיליים באישיותו של המטופל. הצבת מראה חד-צדדית זו בלב לבו של התהליך הטיפולי וחוסר אפשרותו של המטופל לחוות סיפוקים ילדותיים הגבירו את רחשי החומרים

המודחקים בנפש המטופל והעצימו את שליטתם בחייו. בנקודה מוכרעת זו, שאותה כוננה למעשה הדינמיקה הטיפולית, היה על המטפל לחלץ את התכנים הלא-מודעים אל הרובד המודע באמצעות הענקת פרשנות אובייקטיבית להתנהגות המטופל ובכך לנטרל את שליטתם בחיי הנפש.

כיום, תהליך דינמי זה אינו נתפס עוד כאופן הבלעדי שבו אמור הטיפול להתרחש. יתרה מכך, הדינמיקה שמאפיינת את האירוע הטיפולי במסגרת הפסיכואנליזה העכשווית נוטה לאפשר חוויות שבהן אי-אפשר להצביע על קיומו של גבול ברור המפריד בין עולמו של המטופל ועולמו של המטפל. ד"ו ויניקוט (Winnicott), למשל, מסביר חוויות מסוג זה כחוויות המתרחשות ב"אזור הביניים" המתקיים בין המרחב הסובייקטיבי למרחב האובייקטיבי, ואילו היינץ קוהוט (Kohut) מסביר אותן כתוצאה של דינמיקה המבוססת על "משוקעות אמפתית" בעולמו של המטופל ויצירת תנאים לכינון של העברות המבוססות על יחסי "זולת-עצמי". באופן כללי אפשר לתאר את הטרנספורמציה שעברה הפסיכואנליזה כמעבר מגוף ידע שכל כולו מכון לפסיכולוגיה של איש אחד – המטופל, לגוף ידע המכון לפסיכולוגיה של שני אנשים – המטפל והמטופל. מבט ראשוני זה לעבר הדינמיקה הטיפולית שמאפיינת את התאוריות הפסיכואנליטיות העכשוויות – תאוריות יחסי אובייקט, תאוריות התייחסותיות, אינטרסובייקטיביות, קונסטרוקטיביסטיות, נרטיביסטיות, פרספקטיביסטיות, תאוריות פסיכולוגיות העצמי ותאוריות נאו-פרוידיאניות – מלמד כי חלק גדול מן הצל שהגדיר את גבולות המפגש הקליני במסגרת הפסיכואנליזה הקלסית נסוג וכי המחקר העכשווי עסוק במה שאפשר לתאר כחיפוש אחר גישה מתודולוגית חדשה, גישה שאינה נשענת על תמונת עולם אמפירית בבואה להסביר את נפש האדם.

במבט היסטורי רחב יותר אפשר למקם את זניחת המצע האמפירי בבחינת בסיס להבנת נפש האדם על ידי הפסיכואנליזה העכשווית כחלק מהניסיון של המחשבה המערבית להתנער מפרויקט הנאורות ומתפיסת העולם אשר העמידה את הסובייקט הקרטזיאני, האוטונומי, הרציונלי והמנותק מההוויה הקונקרטית כבסיס הבלעדי לידע האנושי. המאמץ הפילוסופי להשתחרר מתמונת העולם הקרטזיאנית ומן החלוקה הקטגוריאלית לסובייקט-אובייקט התרחש כבר בראשית המאה התשע-עשרה כחלק מן המחשבה הפנומנולוגית-הקיומית, אבל הדיון השיטתי והתאורטי בסוגיה זו בפסיכואנליזה החל מתרחש באופן נרחב בעיקר בעקבות השפעתה של המחשבה הפוסט-מודרנית במחצית השנייה של המאה העשרים, שביקשה לערער את הנחות היסוד המודרניסטיות בדבר הבסיס האוניברסלי, הרציונלי והאי-היסטורי של החברה האנושית.

עם הופעתם של הרעיונות הפוסט-מודרניים מצאו את עצמם המחקר והפרקטיקה הפסיכואנליטית על פרשת דרכים. לרעיונות כמו מושגים קבועים והנחות

אוניברסליות, שאפיינו את המחשבה של פרויד, לא נותר מקום במסגרת המחקר העכשווי, ומושגי מפתח כמו אובייקטיביות, אינדיבידואליזם, אמת ורציונליות, אשר השתרשו באושיות המחשבה המערבית בעקבות הנאורות, הוטלו בספק. בעקבות ההשפעה הישירה של המחשבה הפוסט-מודרנית על יסודות המחשבה המודרנית נדחו על הסף הרעיון בדבר אחדותו של הסובייקט, הרעיון בדבר ידע אובייקטיבי על העולם והבנת השפה ככלי בעל תבנית לוגית הטומן בחובו את האמת. במקום לדון בשפה המייצגת אמת, הפוסט-מודרניסט דן במשמעות הלשונית ורואה בה התרחשות חסרת יציבות הפתוחה לאין-ספור פרשנויות. במקום לדון באגו שנתפס כתנאי הכרחי לקיומם של אקטים שיפוטיים וכבסיס לאישיותו של האדם, הפוסט-מודרניסט דן בביטוי עצמי וכיצד יכולים הם או אינם יכולים לייצר תחושת עצמי, ובמקום להצביע על אובייקטיביות, הפוסט-מודרניסט מצביע על ההבניה החברתית שמאפשרת צורות אחדות של שיח מציאות.

תפיסת האדם העומדת בבסיס המחשבה הפוסט-מודרנית ובבסיס התרפיה בעידן הפוסט-מודרני רואה באדם ישות המשוקעת כל כולה בהקשר חברתי, לשוני והיסטורי, ולמעשה משעבדת כל סממן של ממד אישי לכדי מבנים מארגנים הנמצאים מחוץ לתפיסה המודעת של האדם את עצמו ומכאן מחוץ לאפשרויות שליטתו. מנקודת מבט טופוגרפית, אפשר לומר שתפיסת האדם הפוסט-מודרנית התאימה לצרכיו של המטפל כי היא אפשרה לו להמשיך ולהחזיק בתפיסה שגורסת שהמניע למעשי האדם הוא מה שנמצא מעבר לתפיסת האדם את עצמו והוא המחולל את הפרעות האישיות, בדיוק כמו שמושג הלא-מודע שימש במסגרת הפסיכואנליזה הקלאסית. עם זאת, מה שאבד לגמרי בתפיסת אדם זו הם מושגים כמו חירות ובחירה, שבלעדיהם, בעיני מושג האדם אינו יכול להכיל משמעות אישית. עקב מה שכונה במטבע הלשון הפוסט-מודרני "מות האדם" לאחר כינונה של השיטה הדקונסטרוקטיבית של ז'אק דרידה (Derrida) וניסוחו של מישל פוקו (Foucault), ולאחר הכרזתו של רולאן בארת (Barthes) על "מות המחבר" כמות הסובייקט, נותר מושג האדם חסר כל היבט, תכונה או אפיון שהם אינהרנטיים לעצם קיומו, והפן האישי של הקיום האנושי עבר רדוקציה לכדי אוסף רגעים שבהם מצטלבים וקטורים חברתיים, היסטוריים ולשוניים בתוך מטריצה שכל כולה משוקעת בקונטקסטואליות בלתי מוגבלת.

פרשת הדרכים שנמצאות עליה הפסיכותרפיה והפסיכואנליזה של זמננו מורכבת משני אפיקי התקדמות, שכל אחד מהם הוא תוצר של הפנמת הלך הרוח הפוסט-מודרני אל היסודות התאורטיים שלהן. אפיק אחד מייצג את נשכרות הפסיכואנליזה העכשווית מנטייתה אחר המחשבה הפוסט-מודרנית. האופן שבו הדגים הלך הרוח הפוסט-מודרני את משוקעות האדם בחברה ובמבנים התרבותיים אפשר לטיפול להשתחרר מהמודל של פסיכולוגיית אדם אחד ומהמבנה הארכי-סמכותי שאפיינו

את הפסיכואנליזה הקלסית. כיוון מחשבה זה פיתח מודעות לאחרות ולרבדים האידיויסינקרטיים והאמביוולנטיים יותר שמתקיימים במפגש הקליני. האפיק האחר מייצג את העובדה, שהפנמה מלאה של מסגרת המחשבה הפוסט-מודרנית אל תוך היסודות התאורטיים של הפסיכואנליזה הותירה אותה עם מושא מחקר בדוי. העצמי החווה ומתנסה בחייו, זה שמתאמץ לאגד את חוויותיו המגוונות והמופרדות, אינו אלא ביטוי להתאגדותם של כמה וקטורים על המטריצה הקונטקסטואלית והוא חסר כל אפיון או צביון אישי. מות הסובייקט הוא במובן זה גם מות האדם החווה, ומכאן שהוא גם מות האדם טרם מימוש האפשרות להזדקק לטיפול כחלק מאופק אפשרויות העצמי שלו. על כך אפשר לומר כי מנקודת המבט הרואה בפסיכואנליזה מתודה האחראית לחקור את האדם מתוך מאמץ לאפשר מזור לסבל נפשי, קבלה מלאה של הסובייקט הפוסט-מודרני היא למעשה קבלה של סובייקט שהוא כבר פוסט-מורטם. פרשת הדרכים שנמצאות עליה התאוריות הקליניות העכשוויות היא מין מבוי סתום החושף את המצב הבלתי אפשרי שנקלעה אליו התאוריה על הסיטואציה הקלינית ועל מרחב ההופעה של האדם בה, אם כמטפל ואם כמטופל.

אין בכוונתי להציג בספר זה דיון ביקורתי על המחשבה הפוסט-מודרנית, אלא אנסה להיות קשוב לאופן שבו נקלעו התאוריות הקליניות העכשוויות לפרשת דרכים זו, ואציע להן אפיק מחקר אלטרנטיבי, שדרכו יוכל המחקר העכשווי להיפרד מהיסודות התאורטיים שאפיינו את הפסיכואנליזה הקלסית בלי לשלם את המחיר היקר הכרוך בויתור על קיומו של הסובייקט החווה או על הפן האישי, שהוא חלק בלתי נפרד מעצם הקיום האנושי.

הניסיון להבין את הסיטואציה הקלינית כהתרחשות בין-אישית והמעבר לפסיכולוגיה של שני בני-אדם אינם תוצר בלעדי של תפוצת הרעיונות הפוסט-מודרניים בחוגים הפסיכואנליטיים אלא תוצר עבודתם הייחודית של קבוצת הוגים (פסיכותרפיסטים, פסיכואנליטיקאים ופילוסופים) שפעלו משנות העשרים עד שנות השישים של המאה שעברה, ובהם לודוויג בינצוונגר (Binswanger), אריך פרום (Fromm), פרידה פרום-ריימן (Reichmann), מדרד בוס (Boss) ור"ד לאנג (Laing). הללו יצאו נגד התפיסה האמפירית-המכניסטית של נפש האדם שהייתה רווחת בזמנם, והגותם הפסיכואנליטית הושפעה עמוקות מהפילוסופיה הפנומנולוגית-הקיומית. הגותם שימשה רקע למפנה הפוסט-מודרני במחשבה המערבית, ולצד דחייתם את הסובייקט הקרטזיאני הנשען על החלוקה הקטגוריאלית של סובייקט/אובייקט, הם הציעו הסבר אלטרנטיבי לפן האישי כמו שהוא בא לידי ביטוי במה שהם כינו "העולם החי" (The living world). הסבר זה נסמך על חילוצן של פרספקטיבות המובלעות בתוך ההתנהלות הפרה-רפלקטיבית והפרה-תמטית הטבועה באופן ההתקיימות היומיומית של האדם בעולם. הפנומנולוגיה, שהייתה הקרקע הרעיונית שבתוכה פעלו הוגים אלה, עוסקת במבני

המשמעות ההכרחיים של החוויה. היא מתארת כיצד התופעה מופיעה, ובודקת מהי המשמעות הספציפית של לחוות דבר כך ולא אחרת. על פי הוסרל (Husserl), שפיתח שיטה זו, האגו-הטרנסצנדנטלי שנמצא בבסיס התודעה הוא שמעניק את המשמעות לאובייקטים בעולם סביבו וגם לאנשים סביבו. העמדת האגו-הטרנסצנדנטלי בבסיס השיטה הפנומנולוגית שכללה את החלוקה הקטגוריאלית שאפיינה את המחשבה הקרטזיאנית והותירה את המחשבה ההוסרליאנית כלואה בדיכוטומיה המטפיזית של סובייקט/אובייקט. הפנומנולוגים בעלי האוריינטציה הקיומית שבאו בעקבות הוסרל דחו את הרעיון בדבר קיומו של אגו-טרנסצנדנטלי, ועיקר מאמצם יוחד לניסיון למצוא גישה תאורטית החוקרת את האדם מהפרספקטיבה של "העולם החי" – כמו שחווה אותן הסובייקט, בלי ליפול לתמונת עולם של פנים וחוץ, בלי להיתפס בתוך הפרספקטיבה של עולם פנימי לעומת עולם חיצוני (כמו שעשתה הפסיכואנליזה הקלאסית כאשר התבססה על מבני נפש פנימיים ויחסי הכוחות ביניהם).

מה שמייחד את המחשבה הפנומנולוגית-הקיומית מהמחשבה הפוסט-מודרנית הוא, שעל אף הביקורת שלה על המחשבה המודרנית והבנתה כי מושגי המפתח שאפיינו את המודרניות חייבים לעבור רוויזיה מהותית, רוויזיה שתביא בחשבון גם את משוקעות האדם בתוך מבני החברה, ההיסטוריה והלשון, עדיין היא ראתה באוטונומיה של הפרט, באינדיבידואליות, בחירות ובאחריות מושגים מרכזיים והכרחיים להבנת האדם. אצל היידגר התבטא הרעיון של "העולם החי" באופן שבו תיאר את האדם כ"היות-שם" שתמיד מעורב בעולם שהוא חי בו – "היות בעולם". אצל סארטר (Sartre) הקשר החווייתי של האדם לעולם נשמר באמצעות הרעיון של מודעות פרה-רפלקטיבית. האופן שבו בובר (Buber) מתאר את העצמי מלמד כי העצמי אינו ניתן להבנה ללא קיומו של "הלז" – האחר, ותהליך ההבנה של הפרט את עצמו הוא תמיד תהליך הדדי של שיח עם הלז. אף שנקודת המוצא של כל אחד מהוגים אלו שימרה את הקשר הראשוני בין האדם ועולמו בלי להזדקק לקיומו של הסובייקט הקרטזיאני, השיטה הפילוסופית של כל אחד מהם הצליחה להעניק מקום לקיום האישי. במחשבתו של היידגר הייתה זאת האפשרות של ההיות-שם לחיות חיים אותנטיים, אצל סארטר היה זה האופן שבו הפרט בוחר להתייחס לחירות שמתנה את קיומו, ואצל בובר היה זה האופן שבו האני נעשה קרוב לעצמו רק במסגרת הקשר אני-אתה.

בין מחשבה שמבוססת על מהותנות, שאפיינה את המחשבה המודרנית, ובין התשוקה לדקונסטרוקציה, שמאפיינת את המחשבה הפוסט-מודרנית, מתקיימת אפוא עוד אופציה, האופציה הפנומנולוגית-הקיומית, שמאפשרת לחשוב את הסובייקט הפסיכולוגי הן כבעל פן אישי והן כמי ששייך לתקופה בעלת קווי אופי לשוניים, היסטוריים וחברתיים ייחודיים.

על שאלת הזמן – בין פרויד והיידגר

מתוך מגוון הניסיונות להציג שיטה טיפולית המבוססת על יסודות המחשבה הפנומנולוגית-הקיומית בולטים במיוחד ניסיונם של בינצוונגר, בוס ולאנג לקשור בין הפסיכואנליזה ובין הפילוסופיה האונטולוגית של היידגר. לאנג שם את הדגש בתחושת (או חוסר תחושת) הביטחון האונטולוגי של המטופלים בהיותה פועל יוצא של חוסר יכולתם לנוע בתוך המבנים האונטולוגיים שמאפיינים את הקיום האנושי על פי היידגר. בינצוונגר מדגיש את העובדה שאפשר להבין את פעולת ההכחשה המצויה אצל המטופלים כפעולה הקשורה למבנה הקיומי של השכחה האונטולוגית. בוס ראה באקזיסטנציאל "הנפילה לעולם" (falling-prey to the world), המתאר לדעת היידגר את "נפילתו" של ההיות-שם (Dasein) לעולם, אפשרות להבין מחדש את תופעת אבדן החופש ואבדן השליטה העצמית של מטופליו. אף שבמחקריהם יש משום פריצת דרך ואני רואה בהם אבן דרך למחקרי, דומני שאפשר למצוא כשל מתודולוגי משותף לעבודותיהם. בניסיונם להציג את הפסיכואנליזה מפרספקטיבה אונטולוגית, איש מחוקרים אלו לא קישר בין המושגים הפסיכולוגיים ובין לב לבו של הפרויקט האונטולוגי – המבנה הזמני, שהוא תנאי ליחסים האונטולוגיים שבין ההיות-שם ועולמו. לדעת היידגר תופעת הזמן היא האופק שמתוכו מגיחה הישות אל העולם, וכל אפיון מדעי, חברתי, היסטורי או לשוני תמיד מניח מארג זמני. כדי להידרש לביקורת אפשרית על הפרויקט הפסיכואנליטי מבחינת ההנחות המטפיזיות שלו, יש לבחון את תפיסת הזמן המונחת בבסיסו. בחינה שכזאת תאפשר להבין לדעתי את יסודות הפסיכואנליזה מפרספקטיבה פנומנולוגית-אונטולוגית.

לצד המהלך הפילוסופי שמצביע על הבעייתיות הנוצרת בתפיסת הזמן שמאפיינת את שיטתו של פרויד ועל הצורך להשתית את השיטה הפסיכואנליטית על יסודות תאורטיים הקשובים לתופעת הזמניות, ברצוני לחשוף סיפור היסטורי שמגלם בתוכו את ניצני האפיק האלטרנטיבי לתאוריות הפסיכואנליטיות העכשוויות. בדרך כלל, כאשר המחקר הרעיוני וההיסטורי של הפסיכואנליזה דן בהשפעתה של הפילוסופיה על מחשבתו של פרויד, הוא מתמקד בפילוסופים כגון מיל (Mill), קאנט (Kant), שופנהאואר (Schopenhauer) וניטשה (Nietzsche). הגותם אמנם תרמה רבות לעיצוב מחשבתו של פרויד, אך לטענתי, דווקא הפילוסופיה של פרנץ ברנטאנו (Brentano), או ליתר דיוק, תורת ההכרה שלו ותפיסת הזמן שעמדה בבסיסה, היא שעיצבה באופן משמעותי את השיטה הפסיכואנליטית.

כשהיה פרויד סטודנט באוניברסיטת וינה הוא למד אצל ברנטאנו כשלוש שנים. ברנטאנו, אשר ראה את עצמו כממשיך דרכם של קאנט ואריסטו, ניסה לתת הסבר תופעתי (פנומנולוגי) למושג הנפש. ההסבר נסמך על נתונים אמפיריים, וברנטאנו דן בו באופן יסודי בכמה הרצאות וסמינרים שהשתתף בהם פרויד. ב־1874, שנה אחרי שהחל פרויד את לימודיו באוניברסיטה, ראה אור ספרו של ברנטאנו "פסיכולוגיה

מנקודת מבט אמפירית". ספר זה מוקדש כמעט כל כולו למאמץ הרעיוני לבסס פסיכולוגיה אמפירית על גישה אפיסטמולוגית. בעצם אפשר לומר כי פרויד הצעיר, שהקשיב להרצאותיו של ברנטאנו בנושא זה ואף נפגש אתו כמה פעמים באופן אישי כדי לדון בסוגיות הללו, זכה לשמוע את אחת הגישות החדשניות והמהפכניות של תקופתו באשר לקיומה של תורת הכרה המבוססת על נקודת מבט אמפירית. בעצם הדבר שהפנים את הפילוסופיה של ברנטאנו נפתח לפני פרויד צוהר שבעדו הוא השכיל להביט באותם ממצאים קליניים שהיו ידועים לעמיתיו ולמקמם מחדש בתוך תורת הכרה מגובשת וחדשנית. ואולם עם הפנמתה של תורת ההכרה של ברנטאנו אל תוך מחשבתו של פרויד הושתת הפרויקט הפסיכואנליטי על ההנחה המטפיזית של תפיסת זמן לינארית שאפיינה גם את מחשבתו של מורו.

במקביל לעבודתו של פרויד הלך וצמח עוד זרם מחשבה חשוב מתוך אותה הפילוסופיה של ברנטאנו. בניגוד למוטיבציה אשר אפיינה את הפרויקט הפרוידיאני (חקירת המנגנון המכני שמאפיין את נפש האדם בקשר לסימפטומים נפשיים), המוטיבציה של זרם מחשבה זה הייתה לנסות ולפתח את תאוריית האינטנציונליות של ברנטאנו לכדי מחשבה פנומנולוגית מקיפה. אדמונד הוסרל, שהקשיב לאותן הרצאות שנכח בהן פרויד, הוא שהבחין בהשלכות המכריעות של תפיסת הזמן הלינארית על תורת ההכרה של ברנטאנו בכללותה. הוסרל מצא לנכון להציג אלטרנטיבה לתפיסת הזמן של ברנטאנו בדמותה של תפיסת זמניות המתוארת בהרצאותיו מ-1905, אלטרנטיבה שתלמידו, מרטין היידגר, היטיב לפתח לכדי יצירתה של דרך חדשה להבנת אופן התקיימותו הייחודי של האדם בעולם. לדידו, את אופן התקיימותו של האדם בעולם יש להבין כאמור בראש ובראשונה לאור אופק המשמעות של הזמן.

לטענתי, הפנמתו של פרויד את תורת ההכרה של ברנטאנו ואת תפיסת הזמן שאפיינה אותה התוותה למעשה את אפיק ההתקדמות העתידי של השיטה הפסיכואנליטית כולה והכילה בזעיר אנפין את פרשת הדרכים שהיא נמצאת עליה כיום. אופן הקריאה של הוסרל את תורת ההכרה של ברנטאנו והבנתו את הבעייתיות הנעוצה בתפיסת הזמן של מורו אפשרו לו לפתח אפיק התקדמות שונה מזה שאימץ פרויד, אפיק שהשכיל לפתח תלמידו של הוסרל, היידגר.

ביקורת היסודות התאורטיים שהפסיכואנליזה הפרוידיאנית הושתתה עליהם וניסוח מחודש של יסודות הפסיכואנליזה על תשתית תאורטית קשובה יותר לפן הזמניות, שספר זה מציע, הם תנועה פרשנית לאחור בזמן, החוזרת אל רגע הולדתה של המתודה הפסיכואנליטית ומבקשת לפלס נתיב שבו לא עברה – נתיב המוביל מברנטאנו להוסרל ומהוסרל להיידגר, ומשמש אלטרנטיבה רעיונית לבחירתו של פרויד בנתיב המדעי בתור בסיס לפרויקט הפסיכואנליטי בכללותו ולמטריצה הפוסט-מודרנית ששימשה מסגרת רעיונית לפסיכואנליזה בת זמננו.

על מבנה הספר ואופן הצגתם של פרויד והיידגר

הניסיון להקיף את הגותם של פרויד והיידגר בחיבור קצר זה יש בו משום אתגר לא מבוטל. שניהם נכללים ברשימה מצומצמת של האישים המשפיעים ביותר במאה העשרים. כיווני המחשבה שפתחו שני הוגים אלו לפני האדם המערבי ממשיכים להתוות את ההתקדמות היומיומית והרפלקטיבית של התרבות בת זמננו. מיותר לציין שעל כל אחד מהם נכתבו תלי תלים של ספרים ומאמרים – אני אדרש למרכזיים ולרלבנטיים ביותר לענייננו.

התאוריה הפסיכואנליטית ידעה תפניות מחקריות לרוב, בהן זניחת תאוריית הפיתוי (1897) לטובת תאוריית המיניות הילדית, שינוי תאוריית התודעה הטופוגרפית לסטרוקטורלית (1923), זניחת חלוקת היצרים ליצר מין ושימור האני לטובת החלוקה בין יצר החיים ויצר המוות (1919), שינוי העמדה בדבר מקורה של החרדה – מאנרגיה מינית שלא הגיעה לפורקן אל תוצר של מפגש טראומטי בין האדם והעולם (1925), ועזיבת המודלים המדעיים לטובת מודלים ספקולטיביים המבוססים על תצפיות קליניות. כל שינוי תאורטי שחל בפסיכואנליזה עיצב מחדש את המושגים הפרטיקולריים שעשתה בהם שימוש. שינויים אלו יצרו כמה תיאורים אלטרנטיביים של המנגנון הנפשי הנמצא בבסיס הטבע האנושי, ואי אפשר עוד להציג תמונה כוללת ואחידה של הפסיכואנליזה. בראשית ימי הפסיכואנליזה היה מקובל להשתמש בדימוי "גילוי של יבשת חדשה" כדי להצביע על חשיבות גילוי של הפן הלא-מודע בתודעה האנושית, אבל כיום הפסיכואנליזה משולה יותר לגילוי של איים רבים ולא ליבשת אחת. אי לכך, לא אציג את המתודה הפסיכואנליטית כמחשבה אחת סדורה שאנסה להפעיל עליה ביקורת תאורטית הנוגעת למושג הזמן, אלא אשתמש בשאלת מעמדו האונטולוגי של הזמן כמנוף לתיאור השיטה הפסיכואנליטית בנקודות שונות במהלך התפתחותה מצד אחד, וכבסיס ליצירת ביקורת מצד אחר.

הצגת מחשבתו של פרויד כרוכה בהתמודדות עם כמות לא מבוטלת של טקסטים מתקופות שונות, ואילו מחשבתו של היידגר צפונה במספר מצומצם של טקסטים הנוגעים באופן מפורש לנושא הזמניות או שהם נדרשים מפורשות למחשבה הפרוידיאנית. עם זאת, הבעייתיות הכרוכה בהצגת המחשבה ההיידגריאנית נעוצה בעובדה שנדמה שעצם הרעיון בדבר תופעת הזמניות השוכנת בבסיס המבנה הקיומי של האדם נוגד את האינטואיציה הבסיסית שלנו בנוגע לאופן ההתנהלות של חיינו. אנו רגילים לראות את העולם כמה שמופיע מבעד למטריצת זמן לינארית. כשאנו נכנסים לבית קפה למשל, לעולם איננו מוצאים את עצמנו בתוך מצב עניינים שבו קודם מגישים לנו חשבון, אחר כך מגישים לנו את מבוקשנו ולבסוף שואלים אותנו מה נרצה להזמין. הדברים תמיד מתגלים לנו כהתרחשות סדורה בתוך שרשרת נסיבות עקיבה. כאשר אנו מעוניינים בדבר מה אנחנו כביכול מתקדמים אליו בזמן בצורה שמניחה לנו להבין כי עדיין לא השגנו אותו, הנה עוד מעט נשיג אותו,

הנה אנו כבר אתו ולבסוף כי השגנו, או שלא עלה בידנו להשיגו. סכמה טבעית זו כה מוכרת לנו, כה מדברת אל השכל הישר שלנו, עד כי היא מסמאת את עינינו, ואפשרות אחרת להבין כיצד הדברים מופיעים בעולם בצורתם היומיומית נדמית מופרכת מיסודה. אי לכך, חלקו הראשון של הספר, היידגר ומעמד הזמן, עוסק בדיוק באפשרות לתאר תיאור עומק אלטרנטיבי את תופעת הזמן, ומתמקד באחד המודלים המרתקים שהוצעו להבנת הזמניות במאה העשרים – תפיסת הזמניות של היידגר. חלק זה יפתח בהצגת הבעייתיות הכרוכה ביחס בין מבנה הסובייקט ותופעת הזמן אצל דקרט (Descartes) וקאנט ויביא את האלטרנטיבה ההיידגריאנית. בעיקר אפנה ל"הוויה וזמן" ולפרקים האחרונים של "בעיות יסוד של הפנומנולוגיה", שמציעים דיון שיטתי ומפורט בניסוח היידגריאני. איעזר בהיידגר כדי לחשוף את ההנחות המובלעות אצל פרויד באשר לאופיו של הזמן וכן כדי להצביע על הבעייתיות שבהן. ביקורת זו תשמש, בתורה, תשתית לניסוח מחודש של המבנה הפסיכואנליטי הבסיסי מהפרספקטיבה של הזמניות.

את החלק השני של הספר, פרויד – חסך זמני, אפתח בניתוח מקיף של מעמד הזמן אצל פרויד בחיבורו מ-1895 – "הפרויקט לפסיכולוגיה מדעית". "הפרויקט" הוא חיבור מוקדם בעל צביון מדעי המציע מודל מכניסטי לנפש. הדרשה המתודולוגית להסביר את נפש האדם באופן אמפירי ותיאור התפיסה כתהליך מכני משאירים את נוכחותו הזמנית של האובייקט בפני התודעה כתופעה לא מוסברת. המסקנה העולה מניתוח "הפרויקט" היא, שתופעת הזמן הושטחה אל תוך רצף הנקודות עצמן. הבעיה בגישה זו, כמו שאראה בחלק הראשון של הספר, היא שרצף הנקודות עצמו (במקרה של פרויד רצף גירויים) אינו יכול לשמש הסבר לתופעת המשך. בהמשך אראה באופן שיטתי כיצד הוטמעה במחשבה הפרוידיאנית תפיסת הזמן הלינארית שעומדת בבסיס המחשבה של ברנטאנו. לאחר חשיפת הבעייתיות הנעוצה בתפיסת הזמן של פרויד אראה כיצד היא משפיעה הלכה למעשה על מהלך הטיפול הקליני, כמו שהדבר בא לידי ביטוי בתיאור המקרה של "דורה", וכיצד תפיסת זמן זו אינה משתנה לאורך משנתו של פרויד.

לאחר הכנת הקרקע להבנת הזמניות כתופעה השוכנת בלב לבו של הקיום האנושי באמצעות היידגר, ולאחר חשיפת האופן שבו השיטה הפרוידיאנית תלויה בהנחה המטפיזית שהזמן הוא רצף נקודות הומוגני ולינארי, אראה בחלק השלישי והאחרון של הספר, פסיכו-אונטולוגיה, כיצד אפשר לחשוב מחדש על השיטה הטיפולית מתוך השוואה לאופן שבו ויניקוט, קוהוט, לאקאן (Lacan) ולוולד (Loewald) מסבירים את השלב הנרקסיסטי, שבו, לדעתי, יש להתחיל בשיקוף המושגים הפסיכואנליטיים שיצר פרויד מבעד לראי הזמניות של היידגר. לסיכום אשרטט בקווים ראשונים כיצד אפשר להתחיל וליישם את הגישה הפסיכו-אונטולוגית על היסודות התאורטיים של הפסיכואנליזה ועל הפסיכואנליזה בת זמננו.

הפגשת היידגר ופרויד אמנם חושפת את הבעייתיות הנעוצה בבסיס התאורטי של הפסיכואנליזה הפרוידיאנית תוך כדי הצעת אלטרנטיבה, אך אין כוונתי כלל לפסול את הפרויקט הפרוידיאני, אלא להראות עד כמה הוא ממשיך להיות רלבנטי לימינו כאשר קוראים אותו לאור תופעת הזמניות. לפיכך ספר זה הוא בבחינת הזמנה לבדוק את האפשרות לראות בזמניות את המקור לאופן שבו האדם שוכן בעולם, ובדפים אלו – ניסיון פסיכו-אונטולוגי לשוב ולנסח את מה שתמיד חומק כאשר באים לנסחו – "נפש האדם" בלשונו של פרויד, ובשפתי – היות העצמי בזמן.